

ЦІННОСТІ ЛЮДИНИ У НАУКОВО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ОСМИСЛЕННІ

Андрій ЛАЗАРУК

Copyright © 2003

Суспільна проблема. Руйнування тоталітарної ідеології у пострадянському просторі, зміна ціннісних орієнтирів поведінки і діяльності на рівні окремих індивідів та соціуму загалом за відсутності об'єднуючої національної ціннісної платформи зумовили такі соціальні патології, як політична дезорієнтація і деморалізація населення, смисловий нігілізм, падіння вартості людського життя, екзистенційний вакуум в індивідуальній свідомості, антагонізм людини і суспільства. Це вимагає раціонального обґрунтування та практичного втілення нової парадигми культуротворення, побудованої на вартісних (аксіологічних) засадах.

Мета статті – розкрити зміст категорії цінності у просторі міждисциплінарного осмислення піднятої проблеми, окреслити методологічні засади розвитку ціннісно-сміслової свідомості індивідуального й колективного суб'єкта культурної системи та обґрунтувати необхідність аксіопсихологічного підходу в освітній сфері суспільства.

Авторська ідея: поступ наукового осягнення світу необхідно передбачає розкриття глибинного змісту людських цінностей як інтегративної основи життєдіяльності, розуміння особливостей їх особистісного утвердження та індивідуального усвідомлення на рівні смислових та сенсожиттєвих орієнтирів, що є вкрай важливим для здійснення соціального, у т.ч. освітнього, реформування.

Сутнісний зміст: теоретично обґрунтовані цінності як міждисциплінарна категорія, проаналізовані концептуальні опозиції у трактуванні ціннісних етало-

нів, охарактеризовані основні підходи до розвитку ціннісно-сміслової свідомості людини у сфері культуро- і самотворення, показана репрезентованість вартостей у соціальній системі та окреслений понятійно-категоріальний апарат ціннісної проблематики.

Ключові слова: цінності; аксіологія; аксіопсихологія; псевдоцінності; потреби; мотиви; смисл; ціннісні орієнтації; сенс життя; вартість і значущість; ціннісно-сміслова сфера особистості; аксіогенез; культурно-історичний, психодинамічний, феноменологічно-рефлексивний, вітакультурний підходи; гуманітарна та вітакультурна парадигми; соціальні та індивідуальні цінності; суспільні ідеали; предметно втілені цінності; суб'єкт і об'єкт ціннісного відношення.

1. ЦІННОСТІ ЯК МІЖДИСЦИПЛІНАРНА КАТЕГОРІЯ

Досвід наукового осмислення людського буття, історії та культури необхідно зачіпає ціннісну проблематику у всій її багатоаспектності й неоднозначності. “Система цінностей – це та ланка, яка об'єднує суспільство та особистість, задіюючи її до системи суспільних відносин” [48, с. 3], а також визначає індивідуальну спрямованість людини, сенс її життя й особливості самоствердження і самореалізації.

Категорія “цінність” є предметом теоретичних досліджень багатьох гуманітарних дисциплін – філософії, соціології,

педагогіки, психології, етики, естетики, політології, економіки та ін. Не обмежуючись теорією, сучасні дослідники окреслюють стратегію практичних побудов, обґрунтовуючи універсалістську етику з погляду комунікативної практичної філософії [7], задіюючи освітню систему до розвитку ціннісно-сислової сфери особистості на педагогічних [30] та психологічних [6; 24; 54] засадах. Біологія також оперує поняттям цінності, хоча й переважно чинниками зовнішнього середовища: здатність диференціювати оточуючі умови за критерієм їх корисності і шкідливості вважається характерною ознакою живого. Кібернетики стверджують, що моделювання адаптивної поведінки живих систем перспективне за умови врахування здатності тварин і людей систематично оцінювати “вигідність” компонентів середовища і власних дій. Крім того, теорія штучного мислення класифікує події, ситуації, повідомлення за їх цінністю [33]. Відтак можна стверджувати, що цінності – універсальна міждисциплінарна категорія. Інша річ, що кожен напрям науки вкладає в дане поняття відмінний зміст.

У філософії ціннісна проблематика розробляється в окремому розділі – *аксіології*, що систематизує філософсько-теоретичне значення про цінності, тенденції і закономірності їх розвитку [33; 41; 45]. У *соціології* – це проблема загальносоціальних регулятивних механізмів, де цінності є елементами суспільної свідомості і виконують стосовно особи регулятивні функції [5; 63]. *Соціальна психологія* розглядає сферу соціалізації індивіда, його адаптацію до групових норм та вимог; *загальна психологія* – мотиваційні структури життєтворення, механізми поведінки і діяльності людини [48, с. 5].

Аксіологія (з грецьк. – “вчення про цінності”) як науковий напрям склалася на початку ХХ століття. Цінності тут – теологічна категорія, що містить у собі будь-який об’єкт, подію, явище як мету, ідеал, предмет потягу, прагнення, потре-

би чи інтересу. В Україні проблему цінностей досліджували В. Василенко [4], А. Ручка [40] та інші філософи й соціологи. У наш час аксіологія вийшла за межі філософсько-теоретичного знання, зумовлюючи виникнення нових, ціннісно зорієнтованих дисциплін – аксіології виховання [9], аксіопедагогіки [42], аксіопсихології [12].

В історії філософії можна виокремити кілька підходів до з’ясування сутності цінностей: 1) суб’єктивний ідеалізм, де вартості тлумачаться як породження волі і розуму людини; 2) об’єктивний ідеалізм, у форматі якого цінності визначаються як вічні ідеальні сутності; 3) метафізичний підхід, що обґрунтовує цінності через оцінку і порівняння одних предметів відносно інших; 4) діалектико-матеріалістична інтерпретація, котра зумовлює розуміння цінностей як одночасно об’єктивних і суб’єктивних соціальних явищ; 5) у ракурсі п’ятого підходу цінності уявляються об’єктивним явищем, породженим реальною взаємодією суб’єкта і об’єкта [45, с. 543].

Потреба обґрунтування внутрішньо-психологічного рівня ціннісного відношення, дослідження структури ціннісно-сислової сфери особи зумовила вичленення окремої галузі психологічного знання – *аксіопсихології*, контури якої “заломлюють фундаментальну філософську категорію духу крізь призму людської активності, антологічним носієм якої є особистість як духовний суб’єкт, а його головним атрибутом – ціннісно-сислова свідомість” [12, с. 8–9].

Ретроспективний аналіз проблеми дає підстави стверджувати, що теоретичне осмислення цінності одержали ще в античні часи, коли стоїки, диференціювавши філософію на логіку, фізику та етику, визначили останню як науку про мораль. *Мораль не лише орієнтується на цінності, а й обстоює їх.*

Введенню категорії “цінність” у термінологічний обіг сучасна наука завдячує І. Канту [11]. Вчений, ідучи від традиції стоїцизму і трактуючи цінності

співвідносно до проблем моралі, твердив, що об'єкти таких понять, як свобода, справедливість, добро реально не існують, проте допускається свідома можливість їхньої наявності суто в практичних цілях. Неокантіанці (В. Вільдебранд, Г. Ріккерт [33]) поширили теорію цінностей й на сферу культури, визначивши вартості (абсолютні оцінки) як предмет власне філософських досліджень.

Починаючи з ХХ століття майже кожен філософський напрям, поряд з онтологією та теорією пізнання, демонструє аксіологічну традицію. Окремі наукові течії (прагматизм, екзистенціалізм, неопозитивізм) ототожнюють цінність із суб'єктивною оцінкою окремої людини, інші (феноменологія, персоналізм, неомізізм, неопротестантизм) наголошують на об'єктивності цінностей, їх незалежності від оцінних поглядів конкретного суб'єкта чи групи осіб [див. 33; 56; 57; 59].

Проблема цінностей набуває соціологічного характеру у працях М. Вебера [5], який вбачав підвалини переорієнтації суспільства у зміні ціннісних механізмів соціальної інтеграції, тобто у раціоналізованні і секуляризації світоглядних уявлень та етичних норм, започаткованих світоглядом протестантизму. Вчений, виходячи з кантіанського протиставлення “царини цінностей” і “царини буття”, обстоював апріоризм цінностей щодо діяльності (неспівпадання ціннісного і раціонального відношень) і домінування останнього у західному суспільстві, що зафіксувалося у “втраті цінностей”, а не у зміні їхнього змісту. Водночас він доводив необхідність регулювання суспільної життєвої практики виключно ціннісно-нейтральними – науково-технічними – принципами і вимагав виокремлення носіїв цінностей (моралі й релігії) в окрему, суто приватну сферу.

Т. Парсонс, продовжуючи розробку ідей М. Вебера, доповнив її ще одним елементом: суб'єкти діяльності повинні стверджувати свої інтереси не лише

шляхом раціоналізації, а й через досягнення згоди в ціннісно-нормативній сфері. До того ж система цінностей у його теорії отримала подвійний статус – як одночасно притаманна системі діяльності й відмінна від неї. Вчений лише обмежив раціональність ціннісними стандартами, а тому культурні цінності та моральні норми постають у поведінці особистості як дещо зовнішнє [31].

Отже, соціологічне трактування утвердило вартості у царині культури та обґрунтувало їх як загальноприйняті зразки останньої, що через суспільне визнання (інституціоналізацію) стають цінностями й уможливають існування соціуму. Водночас соціологічні дослідження цінностей, прагнучи до раціональності й об'єктивності, значною мірою зумовили суперечності у співвідношенні ціннісної й наукової сфер.

Загалом можна вичленити кілька інваріантних підходів щодо взаємодії гносеологічного та аксіологічного знання. *Перший підхід* пов'язаний із їх взаємовиключенням. Його прихильники [див. 39] вказують на безсилля науки у питаннях сенсу життя, призначення людини і пропонують доповнювати об'єктивні дані ціннісними характеристиками; але у цьому разі система цінностей неможлива для каузального обґрунтування. *Другий підхід* передбачає паралельне співіснування ціннісно нейтральної науки й аксіології, які у певних моментах взаємодоповнюються (М. Вебер [5], Р. Перрі [43], К. Ясперс [64]). Під цим кутом зору наука здатна прилучитися до світу вартостей лише як “інструментальна цінність”. *Третій підхід* на перший план висуває науку, яка може вирішувати будь-які, у тому числі й ціннісні проблеми. Тому цінності слід вивчати як природні факти, що підлягають оцінці (Д. Дьюї [34]). *Четвертий підхід* одночасно наголошує на єдності і специфікації наукового та аксіологічного поглядів, тому вчені не повинні ігнорувати моральні вимоги і загальнолюдські вартості (М. Рейдер). *П'ятий підхід*

акцентує увагу на залежності науки від невмотивованих раціонально-ціннісних суджень, котрі виникають при схваленні чи запереченні наукової гіпотези. Прихильники *шостого підходу* утверджують функціонування науки у ролі справжньої цінності, постулюють взаємопроникнення і неподільний зв'язок гносеології та аксіології, що здійснюється в акті оцінки як форми пізнання; наука ж, зі свого боку, є одним з видів орієнтувально-оцінювальної діяльності [див. 23].

Сучасні дослідження у галузі співвідношення наукової й ціннісної сфер спрямовані переважно в бік інтеграції останніх, репрезентуючись у поняттях “соціальна відповідальність ученого” [41; 45], “переживання творчості як акту культуро- і самотворення” [6; 54], “аксіологічна зорієнтованість суб’єкта пізнання” [27] та ін. Це дає змогу раціонально обґрунтувати необхідність вартісних еталонів як у плані забезпечення соціального благополуччя, так і в ракурсі особистісного розвитку індивіда на соціокультурних засадах, а потім на основі наукових даних спроектувати ціннісно-сміслові нормативи у свідомості конкретної особи.

2. ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЦІННІСНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

Незважаючи на багатовікову розробку ціннісної проблематики, аналіз сучасного стану розвитку аксіологічних дисциплін свідчить про термінологічну й сутнісну неоднозначність. Зокрема, спостерігається взаємозаміна, неадекватне вживання та недиференційованість понять “цінності”, “антицінності”, “псевдоцінності” (“нецінності”), “потреби”, “мотиви”, “значення (значущість)”, “смысл” і “ціннісні орієнтації”. Переважна більшість дослідників все ж сходяться на тому, що цінність – це “те, що люди цінують” [47], хоча при визначенні змісту поняття некоректно використовуються і параметри корисності, приємності, вагомості, значу-

щості. Іншими словами, “цінність – основа вибору суб’єктом цілей, засобів, регуляторів та умов діяльності, що відповідають на запитання: “В ім’я чого здійснюється дана діяльність?” [41, с. 426]; специфікою цінності є *значущість* [4], а найближчим за змістом до цього терміна видається слово “*вартість*” у його “неекономічному” тлумаченні.

Природу і сутність цінностей характеризують наступні положення [45, с. 544–545]:

1) серед властивостей цінностей основними є функціональне *значення* (сукупність соціально значущих якостей) та внутрішньоособистісний *смысл* (визначається самою вартістю, хоча й залежить від конкретної людини);

2) цінністю є не природна, а *соціальна* якість об’єкта, тому поза суспільством цінності не існують;

3) вартість не виникає поза оцінюванням, тому ціннісне відображення сутнісно пов’язане з *емоційним переживанням*;

4) за об’єктивним змістом цінність може бути: *предметом* (явищем, об’єктом) задоволення потреб людини; *потенційною функцією*; *засобом* задоволення потреби.

Термінологічні труднощі виявляються й у розрізненні *цінності* та *оцінки*. Вартістю може бути як явище, об’єкт зовнішнього середовища (предмет, подія, вчинок), так і факт думки (ідея, образ, наука, концепція); це те, що оцінюється, предмет оцінки. Остання – розумовий факт, який є результатом оцінного ставлення до цього предмета, процедура вибору на вартісних засадах, тобто суб’єктивне встановлення цінності об’єкта у конкретній соціальній ситуації. Оцінюється при цьому не сам об’єкт, а ступінь його значущості для окремої людини. Отож цінність задає критерії та еталони оцінки.

Потреби, на відміну від незмінного, стабільного характеру цінностей, є динамічними утвореннями із нестійкою ієрархією, залежною від *актуальної ситуації*. Цінності, як і потреби, формуючись

в індивідуальному досвіді суб'єкта, відображають не стільки динамічні аспекти життєдіяльності, скільки інваріантні характеристики соціальної взаємодії [18]. Окрім того, існують істотні відмінності між матеріальними і духовними потребами як у соціальному, так і в аксіологічному аспекті їхнього трактування (**див. табл. 1**). *Мотив* – це також динамічне, ціннісно зумовлене утворення у структурі конкретного акту діяльності [20], що належить до внутрішньоособистісного, смислового рівня саморегулювання.

Розуміння аналізованого концептуального конструкта як особистісної (соціальної) категорії вимагає розрізнення понять *цінності* та *значення*. Значущість мають не лише цінності, а й їх антиподи (війни, злочини, хвороби), що об'єктивно не є цінними для соціуму чи конкретного суб'єкта. Це дає змогу пов'язати цінність лише з позитивним значенням й обґрунтувати некоректність вживання терміна "*антицінність*" на позначення

об'єктів негативного оцінювання; у цьому випадку доцільно скористатися словами "*псевдоцінності*", "*нецінності*" чи запропонованим А. Масловим, терміном "*контрцінності*".

На власне психологічний рівень аксіологія виходить при оперуванні поняттями "*ціннісні орієнтації особи*". Трактуючи цей термін, вчені визначають ціннісні орієнтації як складний соціально-психологічний феномен, котрий характеризує спрямування і зміст активності особистості, є складовою частиною системи відносин, визначає загальний підхід людини до світу, до себе, надає сенсу особистісним позиціям, поведінці, вчинкам. Сукупність зазначених орієнтацій характеризує репрезентованість соціально цінних уявлень у свідомості суб'єкта і має багаторівневу структуру. Вершина її – *цінності*, пов'язані з ідеалами і життєвими (соціальними) цілями особистості [13, с. 29]; *норми* ж задають прикладний аспект соціального орієнтування [45, с. 544]. Підкреслюються

Таблиця 1

Матеріальні і духовні потреби людини: сутнісно-понятійний аналіз

№ п/п	Критерії розмежування	Матеріальні потреби	Духовні потреби
1	Приналежність	Властиві людині і тваринам; перетворені соціальним буттям індивіда	Характеризують виключно людські фундаментальні якості
2	Генетична зумовленість	Наслідуються генетично, формуються у соціумі в процесі виховання	Виникають філогенетично, є вродженими потенціями (А.Маслов), для своєї актуалізації потребують соціального середовища
3	Наявність	Є у кожної людини	Потенційно присутні у всіх індивідів, але виражаються по-різному – від домінування духовних потреб над матеріальними до відсутності духовних прагнень
4	Необхідність задоволення	Вирізняються жорстко заданою абсолютною необхідністю, зумовлені фізіологічно	Не мають фізіологічної складової, відзначаються відносною потребою задоволення
5	Утилітарність	Тісно пов'язані з утилітарним ставленням людини до світу	За своїм характером позаутилітарні
6	Аксіологічна зумовленість	Мають в основі матеріальні цінності	Зумовлені духовними, екзистенційними вартостями
7	Спрямованість	Переважаю спрямовані на задоволення потреб організму	Утілюють надорганізмичні, часто універсумні прагнення
8	Світоглядна вартість	Формують матеріалістичний світогляд	Визначають ціннісно-смислове, суб'єктивне світобачення
9	Креативна цінність	Формулюють споживацький тип особистості	Актуалізують процеси творчості, у т. ч. культуро- і самотворення

надзвичайна структурна складність ціннісних орієнтацій [10], труднощі у її соціальному та особистісному спричиненні [13], багатоаспектна та багатопланова опосередкованість усіх імовірних внутрішньосферних залежностей [3]. Активно досліджуються різноманітні характеристики структури ціннісних орієнтацій: ієрархічність, співвідношення цілей і засобів, значущого і відносно незначущого, позитивно-негативна асиметрія, монотиповість-політиповість структури вартостей, гармонійність-дисгармонійність системи ціннісних орієнтацій та ін. [див. 13, с. 29].

Ціннісні орієнтації особи, як відображення спрямованості суб'єкта на певну вартість (вагу), репрезентують соціально-психологічний пласт наукових досліджень. З'ясування внутрішньоособистісних (індивідуальних) засад системи цінностей зосереджує науковий пошук на аналізі “онтологічної одиниці аксіопсихіки, якою є міждисциплінарне поняття “цінність” та його психологічний еквівалент – “смысл” [12, с. 39], або *сeнс* як індивідуальне представлення вартостей у свідомості індивіда. Смысл – це “ідея, котра містить у собі мету життя людини, присвоєна нею і відіграє роль цінності надзвичайно високого порядку. Настільки високого, що втрата смыслу життя може привести до рішення людини покінчити із своїм існуванням на землі [60, с. 15–16]; він є відносно самостійним утворенням у психіці людини, емансипованим від зовнішніх впливів та внутрішніх прагнень [Там само]. Кожен смысл характеризується унікальністю, тому що за ним стоїть неповторність життєвих моментів існування. Але разом з тим є потреба віднайти смысли, відповідні типовим випадкам та загальній ситуації присутності людини у світі. Такі узагальнені смысли й формовиявляються як цінності [26, с. 278], котрі перебувають у підґрунті сенсожиттєвих виборів.

Лексична та змістова неоднозначність вказаної категорії дає змогу диференцію-

вати терміни “смысл” та “сeнс”, залишивши за останнім значення життєвого орієнтиру, фундаментальної характеристики спрямування людського буття (В. Франкл [51]), репрезентованої у смыслах та засадничих цінностях. Отож смысл – ширше за об'ємом поняття, що наповнює сeнс практичним, побутовим чи реалізаційним змістом; сутність його розкрита у дослідженнях з філософії, історії, філології, психології, педагогіки, соціології та культурології [див. 17; 32; 44; 46; 55; 60]. Водночас сeнс є глобальною, *життєвою, індивідуальною* категорією (інтегральною смисловою орієнтацією [19]), і може бути синонімом терміна “смысл” лише при наданні останньому аксіопсихологічного (*ціннісно-смыслового*) забарвлення. На психологічному рівні сeнс розкривається у смыслах, але смысли не обов'язково пов'язані із сeнсом. Іншими словами, *сeнс* – індивідуальне психосмыслове утворення, яке характеризує загальну життєву спрямованість індивіда; воно може позначатися терміном “глобальний смысл” за умови співпадання соціальних та індивідуальних прагнень. Тому випадки вживання поняття “сeнс” поряд із словом “смысл” у прикладному значенні (“сeнс події”, “сeнс історії”, “сeнс культури”) допускаються лише при індивідуально-суб'єктивному тлумаченні явищ чи подій.

У побудові синонімічного ряду основних понять аксіології доцільно використати найбільш адекватні уявлення про цінності як творчий синтез суспільного й особистого, що можна подати у вигляді формули:

$$\text{Цінність} = \text{вартість (вагомність)} + \text{значущість (значення)}$$

Другий компонент формули відображає соціокультурні аспекти цінності, а третій – її смыслове, внутрішньопсихологічне трактування. При такому підході, наприклад, словосполучення “значення цінностей” не є абсолютною тавтологією, оскільки наголошує на суб'єктивно-ціннісному моменті.

Основою (підґрунтям) теорії цінностей традиційно вважають взаємовідношення суб'єкта і об'єкта. *Об'єктом ціннісного відношення* може бути будь-яке явище, що має цінність для суб'єкта і взаємодіє з ним. *Суб'єктом ціннісного відношення* є особистість, яка на внутрішньопсихологічному рівні – в акті оцінки – визначає цінність об'єкта. При цьому розрізняються *суб'єкт ціннісного відношення* і *суб'єкт пізнання цінності*. Ціннісне відношення з боку суб'єкта репрезентується в *оцінюванні* – суб'єктивному визначенні ваги і / або значущості об'єкта для людини [4, с. 42]. У випадку, коли вчитель обґрунтовує цінність інформації для навчання учнів, суб'єктом ціннісного відношення є учні, а суб'єктом пізнання цінності – педагог; коли ж людина вивчає вплив певної інформації на себе, то ці суб'єкти співпадають.

Складна природа суб'єкт-об'єктного відношення, відображеного у вигляді цінностей, породжує різноманітні підстави для їх класифікації, що дає змогу визначити справжні і надумані людські вартості, способи буття індивідуальних та соціальних еталонів, їх ієрархію, якісні характеристики носіїв цінностей, а відтак виявити принципи, умови та механізми внутрішньоособистісного становлення вартостей у плані аксіопсихологічного обґрунтування інноваційної освітньої стратегії [див. 6; 16; 54].

Трактування цінності як міждисциплінарної категорії спричинює труднощі й у визначенні “вершини” вартісної системи. Залежно від теоретичного підходу нею є найзагальніше поняття аксіологічного змісту – *благо*, найуніверсальніша характеристика – *краса* (в естетиці), найбільша моральна цінність – *добро* (в етиці), у теорії пізнання – *істина*, у політиці – *вітальність* (життя індивіда). Фрейдисти головною цінністю вважають *насолоду*, біхевіористи – *адаптацію*, гуманістичні психологи на верхній щабель ціннісної ієрархії ставлять *людину*, її життєве *щастя*. Гуманістич-

ний підхід у сфері гуманітарної парадигми є найбільш прийнятним для визначення аксіологічних засад інноваційних освітніх теорій, зорієнтованих на соціокультурний та *психосмисловий** розвиток особистості.

3. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОПОЗИЦІЇ У ТРАКТУВАННІ ЦІННОСТЕЙ

Рациональне обґрунтування вартостей, зокрема етичних, сприяє знаходженню консенсусу і спільних елементів у науковій та аксіологічній традиціях, спрямовується у бік подолання цінностей “внутрішньої”, партикулярної моралі, догматичних (або ідеологічних) вартісних категорій, успадкованих історично, і є процесом виявлення хибних особистісних смислів та неадекватних ціннісних орієнтацій соціуму [7, с. 80].

Д.О. Леонтьєв, виходячи з цієї концепції, зробив спробу знайти інтегративні характеристики цінностей у просторі опозицій [див. 19; 20]. Він наводить шість альтернативних підходів до тлумачення цінностей. *Перша опозиція* породжена мовленнєвою неоднозначністю слова “цінність”. Один полюс – розуміння цінності як атрибута (ознаки) чогось, на іншому – це поняття має самодостатній зміст. Іншими словами, сутність підходу зводиться до одного з тверджень: “об'єкти мають цінність” чи “об'єкти є цінностями”.

Атрибутивне розуміння категорії характерне насамперед для психологічних праць (Д.Н. Узнадзе [49], С.Л. Рубінштейна [37], Г. Олпорта [28], К. Роджерса [36] та ін.), де цінність виявляється синонімом понять “*смысл*” і “*значущість*”. На цьому ж ґрунтується аналіз вартостей у контексті ціннісних суджень. Але з погляду гуманістичної концепції розгляд цінностей безвідносно до суб'єкта оцінювального судження є некоректним, оскільки проблематика цінностей в етиці спирається на поняття

* Термін А.В. Фурмана.

оцінки, що не претендує на об'єктивність, а психологія володіє термінологічним апаратом, що вибудовується на змістовому підґрунті поняття смислу. Тому, стверджує вчений, атрибутивний підхід до розуміння цінностей зараз неактуальний.

Тракування цінностей як об'єкта чи предмета, само собою вартісного, зумовлює автоматичне попадання у простір *другої опозиції*, де цінностями є або конкретні значущі предмети, або особливі абстрактні утворення. Подання вартостей через потреби, інтереси та установки (Д. Дьюї [34], Р. Перрі [43], А. Ядов [63]), розкриваючи лише одну з граней їхнього функціонування, позбавляє цінностей самостійного концептуального наповнення, що передусім не узгоджується із соціальною проблематикою ціннісних криз. Значна частина філософських, психологічних та окремих соціологічних підходів інтерпретують цінності як особливу реальність, що не виводиться із людських потреб. Наділяючи певний об'єкт статусом цінності, — пише В.А. Малахов, — “людина ніби суб'єктивує цей об'єкт, визначаючи за ним право на власний голос” [цит. за 20, с. 18]. Спектр конкретних визначень вартості у цьому трактуванні розкривається від будь-якої особистісно осмисленої соціальної норми до усвідомленого і прийнятого сенс-життєвого орієнтиру.

Третя опозиція об'єктивована визначеннями цінностей як індивідуальних чи надіндивідуальних утворень. Індивідуальна цінність ототожнюється із суб'єктивною значущістю; інколи за нею визнається особливий статус, хоча й заданий межами індивідуальної свідомості суб'єкта. Протилежний погляд передбачає надіндивідуальність цінностей, причому соціологія описує ними культурну систему, а філософія говорить про об'єктивну трансцендентальну сутність вартостей. Постулювання індивідуальних цінностей, котрі описуються поняттями “мотив”, “потреба”, “інтерес”, “ціннісна орієнтація” чи “суб'єктивна цінність”, не

виключає, однак, їхньої об'єктивності. Це дає змогу стверджувати існування як надіндивідуальних, так і індивідуальних цінностей, висуваючи на перший план проблему співвідношення між ними.

Четверта концептуальна опозиція пов'язана із соціологізмом чи онтологізмом природи цінностей. Тлумачення вартостей як онтологічних категорій зумовлює постулювання їхньої універсальності та особливої сутності й базується на емпіричній очевидності їх надіндивідуального існування. У рамках даного підходу обґрунтовується неможливість існування науки про абсолютні цінності, а судження в аспекті відносних вартостей подаються мовою фактів [5], що вимагає категоричного розведення абсолютних і відносних цінностей. У такий спосіб онтологізація та абсолютизація надіндивідуальних вартостей (Шпрангер, Шелер, Гартман, Горнштейн) виводять поняття цінності за межі наукового, у т. ч. філософського, аналізу. В цьому контексті Д.О. Леонтьєв відзначає продуктивність соціологічної інтерпретації надіндивідуального характеру цінностей, які при цьому втрачають свою абсолютність, оскільки об'єктивним може бути лише те, що не залежить ні від людини, ні від соціуму. Оцінка, навіть поділяючись усіма людьми, як не парадоксально, не перестає бути оцінкою і не стає об'єктивним відображенням властивості речей.

П'ята опозиція зачіпає статус особистісних, суб'єктивних цінностей, які регулюють соціальну поведінку суб'єкта через механізми свідомого контролю чи неусвідомлені мотиваційні структури. Перша позиція фіксує традиційне розуміння соціальної регуляції як зовнішнього суспільного контролю, що обмежує внутрішні егоцентричні прагнення індивіда [52], друга — пояснює соціальне регулювання через внутрішню індивідуальну мотивацію. Дослідження культурно-історичних механізмів формування психіки в онто- і філогенезі у форматі теорії інтеріоризації первинно зовнішніх

щодо індивідуального суб'єкта соціальних регуляторів, перетворення їх у процесі соціалізації в невід'ємні елементи психічної організації індивіда, на думку Д.О. Леонтьєва, дають змогу якісно інакше уявити місце цінностей у структурі індивідуальної мотивації. Воднораз З.С. Карпенко трактує культурно-історичний підхід у термінах “наруги над людською природою”, “порушення спонтанності розвитку” і т. ін. [12, с. 45].

Визнання психологічної реальності як інтегрованих у мотиваційну структуру (неусвідомлених) цінностей, так і ціннісних орієнтацій (усвідомлених регуляторів), на перший план висуває проблему їхнього співвідношення, що фіксується через *розходження між декларованими і реальними вартостями*. Причинами такого диференціювання можуть бути: а) недостатньо стійка й структурована система особистісних цінностей і / або нерозвинена рефлексія; б) дія механізмів стабілізації самооцінки і психологічного захисту; в) наявність у свідомості людини різних ціннісних уявлень – власних вартостей (ціннісних орієнтацій), цінностей інших людей і соціальних груп, а також ціннісних стереотипів і вартісних ідеалів, які відображають *значущість* конкретних цінностей для окремої особи. Суміш різномірних ціннісних уявлень утруднює адекватну рефлексію власних цінностей [20, с. 21].

Шоста опозиція стосується і надіндивідуальних, й індивідуально-психологічних цінностей та описується через протиставлення “еталон – ідеал”. *Еталон* – це статичний орієнтир поведінки, який індивід має реальну змогу зреалізувати, а *ідеал* – динамічна і недосяжна якість. У просторі даної опозиції розв'язується проблема подання вартостей у формі чітко описаних норм чи стандартів, або через життєві цілі, смисли й ідеали, що не зводяться до однозначних приписів і зумовлюють лише загальне

спрямування діяльності безвідносно до її параметрів. Функціональні відмінності між нормами і власне цінностями розкриваються у такій цитаті: “Цінності більшою мірою співвідносяться з цілепокладаючими сторонами людської діяльності, тоді як норми тяжіють переважно до засобів і способів її здійснення. Нормативна система більш жорстко спричинює діяльність, ніж ціннісна, бо, по-перше, норма не має градацій: їй або слідує, або ні... По-друге, конкретна система норм засновується на внутрішній монолітності: людина у своїй діяльності наслідуює їх цілком і повністю, одномоментно... Що ж стосується системи цінностей, то вона здебільшого будується за принципом ієрархії: людина здатна “жертвувати” одними цінностями заради інших, варіювати порядок їх реалізації... Цінності, виступаючи певними цільовими орієнтирами, визначають верхню межу рівня соціальних домагань особистості; норми ж – це той середній оптимум, переступивши межі якого особистість ризикує виявитися “під обстрілом” неформальних санкцій” [8, с. 150–151]. І тому, – стверджує Д.О. Леонтьєв, – розуміння цінності як ідеалу, котрий виходить і виводить за межі наявного, заданого, уможливує розуміння не лише надіндивідуальності, а й надособистісності і надсоціальності цінностей – найвищого критерію для орієнтації у світі та опори для особистісного самовизначення [14; 19; 20; 64; 66]. На думку В. Крауса, ідеали – це цінності, побачені у їх досконалості, сублімовані в довершений образ, до якого можна лише наблизитися; спроба буквально втілити їх у земному бутті спричинює крах ідеалів [15].

Пропонована Д.О. Леонтьєвим багатовимірною реконструкція міждисциплінарного поняття “цінності” узгоджується із багатьма існуючими підходами у цій сфері, а також з побутовими та інтуїтивно-вартісними уявленнями, що створює передумову подолання розриву між теоретичними та прикладними напрямками,

перенесення проблеми цінностей у площину їх *формування* та *розвитку*. Проте, як стверджує З.С. Карпенко, вчений не зміг подолати пансоціальності власного підходу, постулюючи домінування суспільного над особистим, зовнішнього над внутрішнім, об'єктивного над суб'єктивно значущим. Він не надає великого значення системі індивідуальних та надіндивідуальних вартостей як стратегічних орієнтирів самотворення суб'єкта. Інтерпретовані у такий спосіб цінності набувають нормативного характеру, тоді як у західній психології дана проблема розв'язується протилежним чином – через поняття *спонтанного розвитку* та *переважання індивідуальності* над абстрактним соціумом [22; 36]. Критерієм об'єднання цих альтернативних підходів могло б стати утвердження свободи конкретного суб'єкта до тієї межі, доки це не заважає волевиявленню інших.

Схематичне обґрунтування цінностей у просторі опозицій (*рис. 1*) також

ВІТАКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

ІНДИВІДУАЛЬНИЙ СВІТ ЛЮДИНИ

Рис. 1.

Опозиційне впорядкування системи цінностей

демонструє неадекватність наведеної стратегії: творчість як інтегральна властивість суб'єкта виявляється лише за умови визнання *індивідуальної* зумовленості ціннісних категорій, що забезпечують вільне волевиявлення і саморозвиток особи як суб'єкта власної життєтворчості, розкриття її глибинних задатків. Але це аж ніяк не заперечує існування надіндивідуальних вартостей, самостійно обраних особистістю на засадах свободи і відповідальності.

4. ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗВИТКУ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ЛЮДИНИ

Визначення методологічних засад аксіогенезу особистості вимагає концептуального аналізу основних аспектів дослідження аксіопсихіки. З.С. Карпенко у фундаментальній праці “Аксіопсихологія особистості” виокремлює три підходи до вивчення ціннісно-сміислової свідомості – культурно-історичний, психодинамічний та феноменологічно-рефлексивний [12, с. 39–62]. На особливу увагу заслуговує запропонована А.В. Фурманом вітакультурна парадигма, що утілює межові світоглядні універсалії – “культура” і “життя”, і спроектована на сферу освіти, “означає прокладання чотирисходинкового інтерпретаційного шляху, а саме: від метафори Дому до ковітальної спільності, а далі – до культурного тіла та духовної аури колективістськи локалізованого соціуму” [25, с. 48].

Культурно-історичний підхід започаткований Л.С. Виготським, котрий запропонував категорію смислу як елемента *свідомості* (сукупності суспільних відносин). О.М. Леонтьєв переніс проблему смислу у простір людської *діяльності*, а О.О. Леонтьєв пов'язав її із *значенням* [17]. Подальший розвиток поглядів на смислову сферу особистості пов'язаний із диференціюванням та визначенням сутності понять “*сміслова установка*” [1], “*смісловий конструкт*” [46], “*сміслове утворення*”, “*сміслоутворю-*

вальні мотиви”, “особистісні смисли”, “смилова сфера особистості”, “динамічна смислова система” та ін.

Особистість у концептуальному форматі культурно-історичного підходу породжується інституціями суспільної свідомості, що стверджують переважання соціальних вартостей над індивідуальними смислами. Цінність, існуючи незалежно від конкретного суб’єкта, відкривається йому у процесі діяльнісних перетворень елементів культури та взаємодії з іншими людьми. Вартості, усвідомлені системно на рівні особистісних принципів, виконують функцію соціального регулювання; вони породжуються і реалізуються лише у процесі діяльності.

Дослідження смислових утворень призвело до виокремлення шести різновидів структурних складових смислової сфери особистості: 1) *особистісного смислу* як емоційної індикації і трансформації психічного образу, що має смисложиттєве значення; 2) *смилової установки*, яка може стабілізувати, перешкоджати, відволікати чи дезорганізувати перебіг ді-

яльності; 3) *мотиву*, життєвий смисл якого визначає спонукання до дії і пов’язаний з енергетичним її забезпеченням; 4) *смилової диспозиції*, трактованої як ставлення до явищ дійсності, що мають для суб’єкта стійкий життєвий сенс (ефекти особистісно-смилової та установочно-смилової регуляції, не пов’язаної з актуальним мотивом); 5) *смилового конструкта* – стійкої категоріальної шкали, що відображає суб’єктивну значущість певних об’єктів і виконує функцію приписування певного життєвого смислу; 6) *особистісної цінності* як ідеальної моделі належного [19, с. 167–232]. Д.О. Леонт’єв інтерпретує смислові структури як перетворені форми життєвих відносин суб’єкта і наочно зображує схему їхнього функціонування та взаємодії (рис. 2). Отож вищим рівнем системи смислової регуляції поведінки є особистісні цінності як смислоутворювальні якості. Мотиви, смислові конструкти та диспозиції утворюють другий, а особистісні смисли та смислові установки – третій рівні, що забезпечують смислову регуляцію свідомості;

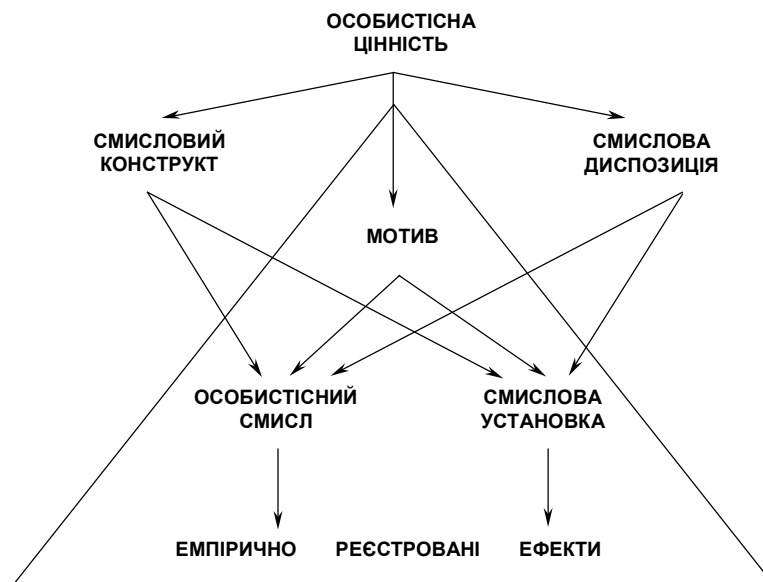

Рис. 2.
Функціональні взаємозв’язки смислових структур
(за Д.О. Леонт’євим [19, с. 129])

(У межах трикутника вміщуються структури та зв’язки, що реалізуються у процесі окремої діяльності)

мості людини. Взаємозв'язки між елементами структури реалізуються у процесах смислоутворення, котрі спричинюють “засвоєння наявних у соціальному макросередовищі ціннісних ідеалів зі спільним для її учасників ціннісно-мотиваційним ядром... Вроджені біологічні потреби поступово отримують ціннісне оформлення і суспільно корисну переорієнтацію, перетворюючись у ціннісні орієнтації особистості з очевидним моральним змістом” [12, с. 44]. Як видно із схеми, в межах культурно-історичного підходу не враховується ефект *індивідуальної* мотивації, не береться до уваги необхідність вільного волевиявлення особи в актах творчості, нівелюється прагнення людини до власного життєтворення та креативного задіяння у сферу етнонаціональної культури.

Значною мірою проблема розвитку аксіопсихіки розв'язується у парадигматиці *психодинамічного підходу*, що зосереджує увагу на внутрішніх потенціях особистості, індивідуальних мотивах поведінки. Деякі автори пов'язують асоціальність західної психології (від фрейдизму до гуманістичного напрямку) з пануючою етикою протестантизму, що вимагає особистої ініціативи [див. 7]. Е.Фромм, заперечуючи авторитарну етику, наголошує, що “метою людського життя треба вважати розгортання сутнісних сил людини згідно з законами її природи” [53, с. 27]. У зв'язку з цим З.С. Карпенко пише: “Визначаючи здорові, життєстверджуючі тенденції в мотивації людської поведінки, практично вся сучасна західна психологія зайнята проблемою екології духовного розвитку особи, забезпечення умов для вільної самоактуалізації закладених... творчих потенцій... Все, що сприяє розквіту людської потенціальності, є благом, яке приносить задоволення, відчуття щастя і переживання повноти буття” [12, с. 48].

Представники психодинамічного підходу підкреслюють внутрішнє спричинення індивідуальної поведінки людини. Зокрема, К. Роджерс вбачає у суб'єктивному ціннісному процесі могутнє дже-

рело компетентності, продуктивності, досконалості [36], А. Маслоу тлумачить розвиток у термінах індивідуальних потреб та мотивів; тому особистість, яка не досягла рівня самоактуалізації, керується *дефіцитарною мотивацією* (особистими потребами). Навпаки, самоактуалізована особа має у підґрунті власних вчинків метамотиви – “*вищі цінності*”, що закладені у природі людини та актуалізують її “модус служіння” [22].

Проте психодинамічний підхід не пояснює реальних життєвих патологій, зумовлених творенням зла всупереч вродженим прагненням до досконалості. Тому конструктивним видається *феноменологічно-рефлексивне трактування* розвитку ціннісно-сислової свідомості, де перехрещується об'єктивне і суб'єктивне, статичне й динамічне, змістовне та процесуальне трактування аксіогенезу. “Сферою взаємного накладання обох площин ціннісної онтології є свідомість... – те, що постає перед суб'єктом як його життєвий досвід” [12, с. 53]. До того ж численні експерименти підтверджують генетичну первинність смислу щодо сприймання предметів у їх соціальному значенні [див. 12, с. 57–69], а психічним знаряддям, інструментом сприймання визнають *знак*, що виконує *символічну* функцію. Первинно *соціокультурні* знаки постають перед дитиною у символічно-образній, нормативно-сислової формі, а вже потім у логіко-понятійній та абстрактно-сислової.

Феноменологічно-рефлексивний підхід репрезентує синтез психодинамічних та культурно-історичних категорій у методологічному вимірі гуманітарної парадигми. Сутність останньої визначається винесенням джерела активності суб'єкта за межі самого індивіда – у соціокультурний простір, що дає змогу *сприяти* розвитку ціннісно-сислової свідомості людини на засадах перекодування апріорної системи цінностей у мовленнєві значення; вибір же відповідних цінностей та оволодіння їх смисловими еквівалентами покладається на особистість як

вільну, але відповідальну істоту. Людина “народжена для самотворення і помирає тоді, коли відмовляється від свідомого саморозвитку... *Рефлексія своєї духовної динаміки є єдиним абсолютним критерієм її поступу до... Добра, Краси, Гармонії, Досконалості*” [12, с. 61–62].

Пропонований А.В. Фурманом *вітакультурний підхід* до розвитку ціннісно-сислової свідомості особистості в освітній сфері “не тільки концептуально обіймає здобутки гуманітарної парадигми у її вимозі любити дітей, а й робить крок уперед – розширює межі і засоби для розбудови соціально-культурно-психологічного простору школи як Дому організованого культуро- і самотворення, актуалізації духовності в усіх її формах (підґрунтя віри, продукт самореалізації, джерело духовно-сенсових станів, учинковий продукт) [25, с. 49–50].

Основна ідея підходу полягає в тому, щоб “науково спроектувати і поетапно створити *духовно зорієнтований вітакультурний простір* безперервної розвивальної взаємодії вчителя і учнів як основи їхньої паритетної освітньої діяльності. Це означає, що відповідно до вимог принципу кватерності духовність твориться у контексті вітакультурного буття особи-універсума чотириаспектно: а) як продукт життєдіяльності, котрий збагачує вчинковий досвід Я-реального; б) як джерело виникнення духовно-сенсових станів – глибин Я-несвідомого; в) як психоформа саморозвитку і самореалізації у сфері Я-ідеального; г) як підґрунтя віри, котре продукує абсолют Я-духовного” [Там само, с. 51], що дає змогу суб’єкту освітнього процесу розширити внутрішні горизонти свого духовного самовдосконалення в аспекті культуро- і самотворення [див. 6].

5. РЕПРЕЗЕНТОВАНІСТЬ ЦІННОСТЕЙ У СОЦІАЛЬНІЙ СИСТЕМІ

Проведений аналіз категорії “*цінність*” дає змогу показати індивідуальні

та соціальні формовияви вартостей у багатоаспектному, багатогранному, багатофункціональному трактуванні; результатом такого мисленнєвого конструювання стало виокремлення трьох форм цінностей: соціальні ідеали, предметно втілені та особистісні вартості [див. 12; 20; 54]. *Суспільні ідеали* – первинна форма існування цінностей [20]. Вони являють собою вироблені соціумом узагальнені уявлення про досконалість у різних культурних сферах, що не зводяться до конвенціоналізованих суб’єктивних уявлень, а тому вкорінені в об’єктивному бутті конкретного суспільства, відображаючи практичний досвід його життєдіяльності. Слід розрізняти реальні вартості суспільства та ідеали у вигляді ідеологічних конструкцій; останні виконують орієнтувальну і консолідаційну функції лише при адекватному відображенні мотивації колективного співбуття.

Будь-яка соціальна спільнота – від сім’ї до людства загалом – є суб’єктом аксіологічної системи (*рис. 3*). Ціннісна єдність – важливе підґрунтя для виникнення неформальних груп та успішного функціонування інституціоналізованих спільностей (сім’я, спортивна команда, клас, етнос, нація) [35]. Проблемності надає одночасна приналежність людини до різних соціальних угруповань, інколи з альтернативними вартісними системами, що часто трансформується у внутрішньоособистісний ціннісний конфлікт, результатом якого стає ієрархічне впорядкування та вибір певних вартостей – загальнолюдських, “вічних” цінностей (*добро, краса, істина, справедливість*), конкретно-історичних ідеологем великих соціальних спільнот (*рівність, демократія, державність*), цінностей малих соціальних груп (*успіх, багатство, майстерність, самовдосконалення*), – і перенесення їх у власну смислову сферу.

Предметно втілені вартості дають змогу безпосередньо пізнати соціально цінні уявлення (ідеали). Ціннісні ідеали реалізуються лише через людську діяльність, репрезентуючись під час її пере-

бігу-здійснення, або в об'єктивованому продукті – *творі*. Сукупність суб'єктивованих форм існування вартостей утворює матеріальну і духовну культуру, трактовану як реалізовану цінність. Культура – це не “суше + належне”, а “суше, що є таким, яким і повинно бути” [58, с. 103]. Це визначення, за Д.О. Леонтьєвим, адекватне і стосовно людських діянь, “у яких чуттєво втілюються моральні, політичні та інші ціннісні ідеали” [20, с. 23]. Цінність, виявляючись у певному предметі матеріальної і духовної культури, все ж не закріплюється за ним. На це вказує переоцінка цінностей у переломні періоди соціогенезу, коли відкидаються окремі абсолютні (в минулому) вартості і, навпаки, “нові пагони суспільного буття породжують нові ціннісні ідеали” [20, с. 23], зумовлюючи динамічний розвиток аксіологічно збагаченої культурної системи (*рис. 4*).

Особистісні цінності відображають індивідуальну значущість соціальних вартостей, репрезентуючи ціннісно-смыслову сферу суб'єктів людської культури. Цей спектр цінностей, як і соціальних вартостей, існує у формі ідеалів, тобто “моделей належного” [20, с. 24]. “Ідеал – це мисленнєвий взірць досконалості, норма, до якої слід прагнути як до кінцевої мети діяльності” [65, с. 153]. На відміну від суспільних (зовнішніх)

цінностей, які можуть і не впливати на поведінку індивіда, особистісні вартості задають кінцеві орієнтири індивідуальної діяльності конкретного суб'єкта, причому їх усвідомлення не є необхідною характеристикою [19]. Виходячи з цього, Д.О. Леонтьєв пропонує замінити термін “ідеал” поняттям “*модель потрібного майбутнього*”, коли мовиться про індивідуальні мотиви і смисли, або словосполученням “*модель належного*” при характеристиці соціально цінної особистісної спрямованості. Причому критерії бажаності значущого визначаються його сумісністю із стратегічними особистісними та суспільними цілями [20]. При цьому учений цитує К. Клакхома стосовно функціонального значення цінностей: “Без них життя суспільства було б неможливим; функціонування соціальної системи не могло б зберігати спрямованість на досягнення групових цілей; індивіди не могли б одержати від інших те, що їм потрібно у плані особистих та емоційних відносин; вони також не відчували б у собі необхідного порядку і спільності цілей” [20, с. 25].

Загалом особистісні цінності містять у своєму змістовому просторі [27, с. 127]: 1) фундаментальне благо (кінцеву причину дій індивіда); 2) якість, що надає значущості, життєвого сенсу, за якого людина щось проживає чи прагне прожи-

ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ КУЛЬТУРНО-ЦІННІСНІ ЕТАЛОНИ:

добро, краса, справедливість,
істина, Людина

ЦІННОСТІ ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ:

вірування, ментальність та
національні матеріальні
символи

ЖИТТЄВІ ЦІННОСТІ ТА СМИСЛИ ОСОБИСТОСТІ:

ідеали, переконання, світогляд,
ціннісні орієнтації, сенс життя

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП:

сім'ї, малої групи, колективу

Рис. 3.

Наявність цінностей у соціальних інституціях

ти; 3) якість (чи практику), котра частково входить в ідентичність особи як суб'єкта самотворення і самооцінки; 4) фундаментальний критерій, що дає змогу здійснювати адекватні вчинки; 5) основоположний стандарт, з яким індивід співвідносить власну поведінку і дії оточуючих; 6) "об'єкт цінності", ставлення до якого частково виявляється у достойному житті та особистісній ідентичності.

Об'єкти цінностей репрезентуються у мистецтві, наукових теоріях, технологічних пристроях, культових уречевленнях, культурах, традиціях, інститутах, інших людях, оточуючій природі; вони не обов'язково є чимось зовнішнім стосовно суб'єкта. Можна постулювати цінність певної підсистеми, що міститься всередині самого суб'єкта для його гармонійного й осмисленого буття. У цьому випадку мовиться про значущість окремого для загального, частини для цілого [4, с. 46], одиничного для універсального.

Подану реконструкцію трьох форм існування цінностей доповнює введення категорії "індивідуальної цінності" (див. табл. 2). Потреби людини вимагають задоволення організмичних потреб, особистісні вартості репрезентуються у колективному досвіді й утілюють соціальні домагання, а індивідуальні цінності зумовлюють креативні прагнення індивідуальності (метасуб'єкта). Про-

понована категорія здатна несуперечливо поєднати спонтанність внутрішніх формовивів з іманентністю дій, психосмислову автономність із соціальною потребою та значущістю, що дає змогу суб'єкту піднятися як над потребами організму, так і над соціальними стереотипами та піднести людину до вищих щаблів аксіогенезу. Водночас відносна незмінність індивідуальних цінностей створює об'єктивну можливість цілеспрямовано розвивати та корегувати ціннісно-смилову сферу конкретної людини у бік творчого синтезу культурних стандартів у позитивному поєднанні з її індивідуальними здібностями.

Аналіз культури як аксіологічної системи дає підстави стверджувати, що вона розвивається як відносно замкнена, динамічна (рис. 5). Суспільні цінності формуються у процесі вибору соціально адекватних зразків поведінки й діяльності у вигляді побутових звичок, тобто наочних ознак власне людського буття (1), які згодом, через механізм традиції, закріплюються у нормативних утвореннях – обрядах, звичаях, ритуалах (2). Соціально цінні стереотипи з допомогою суспільних інститутів (установ освіти, виховання, релігії, політики, права, ЗМІ) транслуються, зберігаються (3) і передаються суб'єктам культурної системи (4). Особистість привласнює цінніс-

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЦІННОСТЕЙ

в соціальній системі: суспільстві, нації, групі через механізм традиції

РЕАЛІЗАЦІЯ КУЛЬТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ:

втілення соціально прийнятних вчинків та дій

ІНТЕРНАЛІЗАЦІЯ ЦІННОСТЕЙ

у структуру особистості

РЕГУЛЯЦІЯ ПОВЕДІНКИ

ціннісними еталонами

Рис. 4.

Аксіологічні характеристики культури

Рис. 5

Аксіологічна модель культурної системи

Пояснення до рисунка:

- 1) виокремлення культурних зразків поведінки і діяльності;
- 2) унормування соціальних стереотипів;
- 3) інституціоналізація ціннісних еталонів;
- 4) інтерналізація вартостей у структуру особистості;
- 5) присвоєння цінностей як соціально зумовлених нормативів;
- 6) оволодіння цінностями на рівні смислів та сенсожиттєвих категорій;
- 7) учинкове втілення цінностей;
- 8) індивідуальне смислотворення;
- 9) особисте творення культури, у т. ч. цінностей.

ні взірці як зовнішні утворення, еталони соціальної поведінки (5) і внутрішньо приймає чи не приймає їх як особистісні поведінкові орієнтири (6); у першому випадку індивідуально-сміслові категорії стають регуляторами особисто і соціально прийнятних дій (7). Природно, що вищим рівнем особистісного розвитку є задіяння людини до культуротворення (9) на фундаментальному підґрунті власних сенсожиттєвих категорій (8).

Соціогенез, характеризується циклічністю, здійснюється через комунікацію, взаємодію суб'єктів культурної системи у просторі збереження, трансляції і творення цінностей. Відсутність хоча б однієї з аналізованих ланок сповільнює суспільний розвиток, а за умов тоталітарного здержавлення, з його ігноруванням особистісних прагнень і потреб громадян, повністю усуваються смислотвірні і культуротворчі ланки, а цінності виступають здебільшого як зовнішні, нормативно задані стандарти поведінки, що спричинює стагнацію ціннісних еталонів та сприяє загальному соціальному занепаду.

Ґрунтовне пізнання психосміслових компонентів культурної системи та конструктивне задіяння до суспільствотворчих процесів її суб'єктів є обов'язковим при науковому проектуванні моделі

Таблиця 2

Інтерпретація суб'єкта у категоріях
“органічне” – “індивідуальне” – “особистісне”

№ п/п	Параметри диференціювання	Потреби	Особистісні цінності	Індивідуальні цінності (смісли)
	Д. О. Леонт'єв [19, с. 228]			Авторський підхід
1	Джерело	Індивідуальні відносини із дійсністю	Колективний досвід соціальної спільності	Індивідуальні зносини зі світом
2	Відносна значущість і спонукальна сила	Постійно змінюється	Незмінна	Відносно незмінна
3	Залежність від моменту	Сильна залежність	Незалежність	Автономність, але не ізоляція
4	Суб'єктивна локалізація	“Всередині”	“Зовні”	“Всередині”
5	Характер впливу	“Підштовхують”	“Притягують”	“Зумовлюють”
6	Куди спрямовують	До індивідуально бажаного стану	У бажаному напрямку	В індивідуально визначеному напрямку
7	Насичення і дезактуалізація	Тимчасово можлива	Неможлива	Неможлива
8	Форма репрезентації	Зв'язок з об'єктивними умовами життя	Ідеал (модель належного)	Потреби, мотиви, індивідуальні смісли (моделі необхідного)
9	Критерії необхідності	Індивідуальні	Соціальні (загальні)	Індивідуальні

стійкого суспільного розвитку, у т. ч. визначенні методологічних засад реформування сучасної національної освіти. Лише це забезпечить наступність етапів культурно- і самотворення громадянина української держави.

ВИСНОВКИ

1. Цінність є міждисциплінарною категорією, що має специфічне наповнення у кожній із сфер наукового та філософського тлумачення. Поставши як обґрунтування етичних категорій, вчення про цінності активно розробляється у часовому проміжку “античність – сучасність”, репрезентуючи ідею розвитку ціннісно-сислової свідомості людини у форматі нового напрямку гуманітарного знання – в аксіопсихологічній теорії.

2. Ретроспективне дослідження сутності та природи ціннісних категорій спричинило різноманіття поглядів, утілених у вигляді концептуальних опозицій “атрибутивність – самодостатність”, “предметність – абстрактність”, “соціологізація – онтологізація”, “соціальність – індивідуальність”, “нормативність – смислотвірність”, “індивідуальність – надіндивідуальність” та репрезентованих у суспільних ідеалах, вартісно значущих предметах, особистісних вартостях та *індивідуальних цінностях*, що є не еталонними відображеннями соціальних стандартів, а відносно самостійними смисловими утвореннями.

3. Упредметнення цінностей у просторі “нормативність – творчість”, “конкретність – абстрактність” дало змогу визначити неадекватність культурно-історичної інтерпретації аксіогенезу та обґрунтувати продуктивність феноменологічно-рефлексивного підходу до *розвитку* ціннісно-сислової сфери людини, що у сфері вітакультурної парадигми синтезує позитивні здобутки світової психології.

4. Розширення аксіологічних горизонтів наукового пізнання актуалізує

розгортання ціннісно-сислових категорій до рівня суспільних інституцій, зумовлює появу інноваційних соціальних технологій, що спричинюють культурний та психосисловий розвиток особистості як суб’єкта власної життєтворчості та вітакультурного буття.

1. *Асмолов А.Г.* Деятельность и установка. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 150 с.

2. *Бойко В.Ю.* Типология ценностных позиций и состояния кризисного сознания // Ценности социальных групп и кризис общества: Сб. науч. труд. – М.: ИФИАИ. – 1991. – С.59–73.

3. *Бубнова С.С.* Ценностные ориентации личности как многомерная нелинейная система // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20, № 5. – С. 38–44.

4. *Василенко В.А.* Ценность и ценностные отношения // Проблема ценности в философии. – М. – Л.: Наука, 1966. – С.41–49.

5. *Вебер М.* Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 805 с.

6. *Гуменюк О.Є.* Психологія Я-концепції: Монографія. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 186 с.

7. *Єрмоленко А.М.* Комунікативна практика філософії. – К.: Лібра, 1999. – 488 с.

8. *Иванько Л.И.* Ценностно-нормативные механизмы регуляции // Культурная деятельность: опыт социологического исследования. – М.: Наука, 1981. – С. 50–151.

9. *Игнатенко П.Р.* Аксіологія виховання: від термінології до постановки проблем // Педагогіка і психологія. – 1997. – №1. – С. 118–123.

10. К проблеме формирования ценностных ориентаций и социальной активности личности: Сб. науч. трудов. Вып. 1 / Под ред. В.С. Мухиной. – М.: Наука, 1979. – 101 с.

11. Кант и кантианцы. Критические очерки одной философской традиции. – М.: Наука, 1978. – 360 с.

12. *Карпенко З.С.* Аксіопсихологія особистості. – К.: ТОВ “Міжнар. фін. агенція”, 1998. – 216 с.

13. *Кириллова Н.А.* Ценностные ориентации в структуре интегральной индивидуальности старших школьников // Вопросы психологии. – 1999. – №4. – С. 29–37.

14. *Киссель М.А.* Экзистенциализм и проблема “переоценки ценностей” // Проб-

- лема ценности в философии. – М. – Л.: Наука, 1966. – С. 219–234.
15. Краус З. Нігілізм сьогодні, або терплячість світової історії. – К.: Основи, 1994. – 124 с.
16. Лазарук А. Розвиток ціннісно-смиислової сфери особи за модульно-розвивального навчання // Психологія і суспільство. – 2002. – №3–4. – С. 170–186.
17. Леонтьев А.А. Значение и смысл // Мир психологии. – 2001. – №2. – С. 13–20.
18. Леонтьев Д.А. Жизненный мир человека и проблема потребностей // Психол. журнал. – 1992. – Т. 13, №2. – С. 107–117.
19. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, структура и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.
20. Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции // Вопр. философии. – 1996. – № 4. – С. 15–26.
21. Малахов В.А. Етика: Курс лекцій: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2001. – 384 с.
22. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. – М.: Смысл, 1999. – 424 с.
23. Мейзель И.А. Наука и проблема ценностей // Проблема ценности в философии. – М. – Л.: Наука, 1966. – С. 50–64.
24. Мистецтво життєтворчості особистості: Наук. – метод. посібник: У 2 ч. / Ред. рада: В.М.Доній, Г.М.Несен та ін. – К.: ІЗМН, 1997. – Ч. 2. Життєтворчий потенціал нової школи. – 936 с.
25. Модульно-розвивальна система як соціокультурна організація: Спецвипуск // Психологія і суспільство. – 2002. – №3–4. – 292 с.
26. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини. – К.: Абрис, 1995. – 336 с.
27. Нугаев Р.М. Смена развитых научных теорий: ценностные измерения // Вопр. философии. – 2002. – №11. – С. 124–134.
28. Олпорт Г.В. Личность в психологии. – СПб.: КСП+; М.: Ювента, 1998. – 350 с.
29. Омельченко Ж. “... Ми мусимо навчитися мислити по-новому”: Загальнолюдські цінності в духовній культурі суспільства // Рідна школа. – 1999. – №5. – С. 80–81.
30. Омельченко Ж. Формування в учнів загальнолюдських цінностей // Рідна школа. – 1999. – № 10. – С. 15–17.
31. Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.: Академ. проект, 2000. – 880 с.
32. Пелитенко А.А. Смыслогенез и структуры сознания (культурологический подход) // Мир психологии. – 1999. – №1. – С. 141–146.
33. Проблема ценности в философии. – М.–Л.: Наука, 1966. – 260 с.
34. Прозерский В.В. Проблема ценности и оценки в философии Д.Дьюи // Проблема ценности в философии. – М.–Л.: Наука, 1966. – С. 171–180.
35. Психологическая теория коллектива / Под. ред. А.В.Петровского. – М.: Педагогика, 1979. – 239 с.
36. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1994. – 480 с.
37. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. – М.: Издательство АН СССР, 1957. – 328 с.
38. Рувинский Л.И. Нравственное воспитание личности. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 184 с.
39. Рудельсон Е.А. Неокантианское учение о ценностях (Фрейбургская школа) // Проблема ценности в философии. – М. – Л.: Наука, 1966. – С. 128–144.
40. Ручка А.А. Социальные ценности и нормы. – К.: Наукова думка, 1976. – 152 с.
41. Сагатовський М.І. Цінності і роль їх у житті суспільства і людини // Філософія: Підручник / За ред. Г.А.Заїченка та ін. – К.: Вища школа, 1995. – С. 424–435.
42. Сластенин В.А., Чижикова Г.И. Введение в педагогическую аксиологию. – М.: Академия, 2003. – 192 с.
43. Соколов Э.В. Основные идеи общей теории ценностей Р.Б. Перри // Проблема ценности в философии. – М.–Л.: Наука, 1966. – С.154–170.
44. Сосновский Б.А. Мотив и смысл (психолого-педагогическое исследование). – М.: Прометей, 1993. – 199 с.
45. Социальная философия: Учебник / Под общ. ред. В.П. Андрущенко, Н.И. Горлача. – К.–Харьков: Единорог. – 735 с.
46. Столин В.В., Кальвиньо М. Личностный смысл: строение и форма существования в сознании // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. – 1982. – №3. – С. 38–47.
47. Тугарин В.П. Избранные философские труды. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. – 343 с.
48. Тюрин В.А., Научитель Е.Д. Ценностные ориентации: Учеб. пособие. – К.: ООО “Международ. фин. агенство”, 1998. – 30 с.
49. Узнадзе Д.К. Психологические исследования. – М.: Наука, 1966. – 450 с.
50. Філософія: Підручник / За заг. ред. М.І.Горлача та ін. – Харків: Консул, 2000. – 672 с.
51. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 367 с.

52. *Фрейд З.* Психология бессознательного: Сб. произв. / Сост., М.Г.Ярошевский. – М.: Просвещение, 1990. – 448 с.
53. *Фромм Э.* Человек для себя: Пер. с англ. – Мн.: Коллегиум, 1992. – 253 с.
54. *Фурман А.В.* Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, забезпечення. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 340 с.
55. *Хараиш У.* Смысловая структура публичного выступления // Вопр. психол. – 1978. – №4. – С. 84–95.
56. Ценности // Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – М.: Политиздат, 1991. – С. 534.
57. Ценность // Психология: Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – С. 442.
58. *Чавчавадзе Н.З.* Культура и ценности. – Тбилиси: Мецниереба, 1984. – 171 с.
59. *Чижевський Б.Г.* Актуальні проблеми побудови системи виховання в умовах державотворення // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С.111–118.
60. *Чудновский В.Э.* Смысл жизни: проблема относительной эмансипированности от “внешнего” и “внутреннего” // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16, № 2. – С. 15–25.
61. *Шелер М.* Положення людини в космосі // Зарубіжна філософія ХХ століття / За ред. Г.І. Волинки. – К.: Довіра, 1993. – С. 146–152.
62. *Шердаков В.Н.* Иллюзия добра: Моральные ценности и религиозная вера. – М.: Политиздат, 1982. – 287 с.
63. *Ядов В.А.* О диспозиционной регуляции социального поведения личности // Методологические проблемы социальной психологии: Сб. науч. труд. – М.: Наука, 1975. – С. 89–105.
64. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – 528 с.
65. *Яценко А.И.* Целеполагание и идеалы. – К.: Наукова думка, 1977. – 275 с.
66. *Sartre J.-P.* L'Être et le Néant. – Paris: Chtallimard, 1943. – 722 h.

Надійшла до редакції 10.03.2003.

КАЛЕНДАР МІЖНАРОДНИХ КОНФЕРЕНЦІЙ

6–11 липня 2003 року. Європейський конгрес із психології. Відень, Австрія.

Довідки: Berufsverband Osterreichischer Psychologen, Garnisongasse 1. A-1090 Vienna. Austria. E-mail: buero@boep.or.at; URL: <http://www.boep.or.at>

8–12 серпня 2003 року. 111-е щорічне зібрання Американської психологічної асоціації. Торонто, Онтаріо, Канада.

Довідки: Convention Office, APA, 750 First Street NE, Washington DC 2002-4242 USA. Tel. +1-202-336-5500; URL: <http://www.apa.org/convention>

Листопад 2003 року. 44-е щорічне зібрання Психонімічного товариства. Ванкувер, Британська Колумбія, Канада.

Довідки: URL: <http://www.psychonomic.org/meet.htm>

2–4 квітня 2004 року. Щорічна конференція Товариства промислово-організаційної психології. Чикаго, Іллінойс, США.

Довідки: e-mail: ihakel@siop.bgsu.edu; URL: <http://www.siop.org>

30 липня –5 серпня 2004 року. 112-е щорічне зібрання Американської психологічної асоціації. Гонулу, Гаваї, США.

Довідки: Convention Office, APA, 750 First Street NE, Washington DC 2002-4242 USA. Tel. +1-202-336-5500; URL: <http://www.apa.org/convention>

8–13 серпня 2004 року. XXVIII Міжнародний психологічний конгрес. Пекін, КНР.

Довідки: XiaoLan FU, Deputy Director, Committee for International Cooperation, Chinese Psychological Society, Institute of Psychology, Chinese Academy of Sciences, P.O. Box 1603, Beijing 100012, People's Republic of China. Tel. +86-10-6202-2071; fax: +86-10-6202-2070; URL: <http://www.psych.ac.ch/2004/index.html>